

10.33537/sobild.2022.13.2.3

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 28-03-2022
Kabul edildiği tarih: 10-06-2022
Yayınlanma tarihi: 30-06-2022

Article Info

Date submitted: 28-03-2022
Date accepted: 10-06-2022
Date published: 30-06-2022

MIGUEL LITTÍN'İN *EL VIAJERO DE LAS CUATRO ESTACIONES (DÖRT MEVSİMİN YOLCUSU)* ROMANINDA "LOS TURCOS"

"LOS TURCOS" IN THE NOVEL *EL VIAJERO DE LAS CUATRO ESTACIONES (THE TRAVELER OF THE FOUR SEASONS)* BY MIGUEL LITTÍN

Ayşe ÇİFTER

Ankara Üniversitesi, DTCF, Batı Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı,
İspanyol Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi,
aysecifter@hotmail.com

Keywords

Los Turcos; Ottoman immigrants;
Latin America; Chile; Novel

Anahtar sözcükler

Los Turcos; Osmanlı göçmenleri;
Latin Amerika; Şili; Roman

Öz

IX yüzyıl ortalarından başlayarak XX yüzyıl başlarına kadar olan süreçte Latin Amerika'nın farklı ülkelerine göç eden yüz binlerce Osmanlı vatandaşının toplumsal yaşamda olduğu kadar Latin Amerika edebiyatındaki varlıkları da yadsınamaz bir gerçektir. Osmanlı pasaportu ile gittikleri ülkelerde "Los turcos" olarak anılan Osmanlı göçmenleri çok sayıda Latin Amerikalı yazarın romanlarında baş kahraman ya da yan karakterler olarak karşımıza çıkmaktadır. Şilili yazar Miguel Littín'in *El Viajero de las Cuatro Estaciones (Dört Mevsimin Yolcusu)* isimli romanı, bu olgunun yer aldığı romanlar arasında otobiyografik özelliği ile dikkat çeken bir eserdir. Kendisi de bir Osmanlı göçmeni torunu olan Littín, bu eserinde dedesinin hayatından kesitleri sunarken tarihi gerçekliklere de ışık tutmakta ve Osmanlı göçmenlerinin göç süreci ve Latin Amerika'daki hikayeleri ile ilgili derin gözlemler sunmaktadır. Bu çalışmanın amacı "Los Turcos" kavramının Miguel Littín romanına ve Latin Amerika kültürüne nasıl yansıdığını incelemektir. Bu bağlamda yazarın hayatı ve tarihsel gerçeklerle örneklendirilerek Osmanlı göçmenlerinin Latin Amerika serüvenleri ve toplumdaki yerleri ile ilgili bir analiz sunulacaktır.

Abstract

It is an undeniable fact that hundreds of thousands of Ottoman citizens who immigrated to different countries of Latin America from the middle of the XIX century to the beginning of the XX century, have a presence in Latin American literature as well as in social life. Ottoman immigrants, known as "Los Turcos" in the countries they went to with Ottoman passports, appear as protagonists or side characters in the novels of many Latin American authors. Chilean writer Miguel Littín's novel *El Viajero de las Cuatro Estaciones (The Traveler of the Four Seasons)* is a work that draws attention with its autobiographical feature among the novels in which this phenomenon takes place. Littín, who is also the grandson of Ottoman immigrants, presents sections from his grandfather's life in this work, while shedding light on historical realities and offers deep observations about the immigration process of Ottoman immigrants and their stories in Latin America. The aim of this study is to examine how the concept of "Los Turcos" is reflected in Miguel Littín's novel and Latin American culture. In this context, an analysis of the Latin American adventures of Ottoman immigrants and their place in society will be presented by exemplifying the author's life and historical facts.

Giriş

1880'lerden I. Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık 500.000 Osmanlı vatandaşı Latin Amerika'nın farklı ülkelerine göç etmiştir (Temel, 2000). Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'ndan siyasi, kültürel ve ekonomik sebeplerden göç eden kişilerin çoğunluğu Suriye, Filistin ve Lübnan kökenli Hristiyan ya da Müslüman Araplardan, Rumlar ve Ermenilerden oluşmaktadır. Bu göçmenlerin aralarında daha az sayıda Müslüman Türkler de bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu pasaportuyla Latin Amerika'nın farklı ülkelerine yerleşen bu göçmenler halk tarafından "los turcos" yani "Türkler" olarak adlandırılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyıldan itibaren yaşanan ekonomik ve siyasi sıkıntıların bu yaşanan göç dalgasının en büyük sebepleri olduğu birçok araştırma ve incelemenin ortak bulgusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişen dünya düzenine ayak uydurmakta zorluk yaşayan, savaşlardan yorgun düşen ve gerileme sürecinde olan Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik durum sanayi devrimi ve kapitalizm karşısında da güçlü duramamıştır. Yaşanan siyasi karışıklıkların da göçe etki eden unsurlar arasında olduğu kuşkusuzdur.

Özellikle I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nde meydana gelen siyasi olaylar neticesinde imparatorluk içerisindeki huzursuzluk artmış ve bu huzursuzluğun etkilediği gruplar dışarıya göç etmeye başlamışlardır. 31 Mart 1909 tarihinde Sultan II. Abdülhamit'in tahtan indirilmesi ve İttihat Terakki'nin yönetimi ele alması ile Arap nüfusun yoğunlukta olduğu bölgelerde huzursuzluklar baş göstermiştir. (Tuncer ve Zengin, s.309)

Daha müreffeh bir yaşam hayali ile Latin Amerika maceralarına başlayan Osmanlıların ilk gittikleri ve göçün en çok yaşandığı ülkeler liman ülkeleridir. Prof. Dr. Mehmet Temel XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndan Latin Amerika'ya yaşanan göç olgusu ve göç edenlerin muhtemel sayıları hakkında şu açıklamayı yapmıştır: "1880'lerden I. Dünya Savaşı'na kadar olan sürede yaklaşık 150.000 Osmanlı vatandaşı Arjantin'e göç etmiştir. Brezilya'ya 1850-1940 yılları arasında 105.000 vatandaşı göç etmiştir" (2004, ss.10-11). Kimi zaman tesadüf eseri, kimi zaman bu ülkelere yola çıkarak olsa da farklı Latin Amerika ülkelerine de çok sayıda Osmanlı göçü yaşanmıştır. Bu göçmenlerin büyük bir kısmı da zaman içinde orada düzen kurmuş akraba ve tanıdıklarının yanına, hiç bilmedikleri ülkeler olan Meksika, Peru, Kolombiya, Venezuela ve Panama gibi birçok Latin Amerika ülkesine yerleşmişlerdir. İncelediğimiz romana konu olan "Şili'ye 1885 ve 1940 yılları arasında yerleşen Arap göçmen sayısı 8.000-10.000 arasındadır" (Agar ve Rebolledo, 1997, s.287). Latin Amerika ülkelerinin anılan dönemlerde çok sayıda göç alması ve yeni bir hayat kurmak isteyen tüm dünya

vatandaşları için bir cazibe merkezi haline gelmesinde de birçok faktör olduğu şüphesizdir. Bağımsızlıklarını kazanan ülkelerin sahip olduğu özgürlük ve huzur havası kadar, geniş tarımsal alanları ve sundukları iş imkanları da büyük kitlelerin bu ülkelere göçünü tetiklemiştir. Aynı zamanda göçmenlere kapılarını açmaları, diğer ülkelerle siyasi ilişkilerini arttırmaları da bu ülkelere olan ilgi ve alakanın artmasına sebep olmuştur. Yaptığımız araştırma ve incelemenin geçtiği Latin Amerika ülkesi Şili 1818 yılında İspanya sömürgesinden çıkıp bağımsızlığını ilan etmiştir. "1880'lerin sonunda Şili, Osmanlı İmparatorluğu'nda İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne benzer bir siyasi ve yasal modernleşme dönemi yaşamıştır" (Kaygusuz, 2012, s.275-276). Şili ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler XX. yüzyılın başlarında başlamıştır. "1912'den itibaren artan diplomatik temaslar neticesinde 1913'te, karşılıklı konsolosluklar açarak ticari ilişkilerin geliştirilmesini amaçlayan bir antlaşma imzalamışlardır" (Temel, 2004, ss. 81-85). İki ülke arasında gelişen bu yakın temasların da göçün önünü açtığı ve Osmanlıların Şili'ye olan yolculuğunda etken bir unsur olduğu görülmektedir. Göç ettikleri bu ülkedeki varlıklarının azımsanmayacak kadar çok olduğu Agar tarafından şöyle açıklanmaktadır: "Göçmenlerin ve ilk neslin torunlarının en yoğun olduğu dönemde (1930'lar ve 1940'lar), Arap nüfusunun yaklaşık %40'ı Santiago'da yaşıyordu. Bu rakam, bir bütün olarak yabancıların sayısından biraz daha yüksek ve Şili nüfusunun %20'sinden çok daha yüksektir" (2009, s.52).

Osmanlı vatandaşlarının çoğunluğu zengin olup geri dönmek ya da savaş bitene kadar orada kalmak için Latin Amerika ülkelerine göç etse de görüldüğü üzere büyük bir kısmı orada kalmış ve "los turcos" olgusu toplumsal yaşamda olduğu kadar Latin Amerika edebiyatında da yadsınamaz bir gerçekliğe dönüşmüştür. Gabriel Garcia Márquez, Jorge Amado, Mario Vargas Llosa, Isabel Allende ve daha birçok ünlü yazar romanlarında bu olguya yer vermiş ve Osmanlı göçmenleri kimi zaman ana kahraman olarak karşımıza çıkarken kimi zaman da yan karakterler olarak hikâyenin içinde yer almışlardır. Bu yazarlardan biri de aynı zamanda sinema yönetmeni olan Şilili Miguel Littin'dir. Yazarın *El viajero de las cuatro estaciones (Dört mevsimin yolcusu)* isimli ilk romanı, otobiyografik bir çalışma olması sebebiyle "los turcos" gerçeğini Şilili bir Osmanlı torununun bakış açısından sunmaktadır. Yazar romanda "los turcos" olgusu ile Osmanlı göçmenlerinin Latin Amerika'daki varoluşları ve nasıl karşılandıklarıyla ilgili derin bir gözlem sunarken, göç kavramının göçmenlerin yaşamında ve gittikleri ülkelere yarattığı olumlu ya da olumsuz değişimleri de tüm açıklığıyla yansıtmaktadır.

¹ Bu makaledeki İspanyolca ve İngilizce alıntılar tarafımda Türkçeye çevrilmiştir.

Bir Osmanlı Torunu Miguel Littin

Miguel Ernesto Littin Cucumides 9 Ağustos 1940'ta romanın da geçtiği yer olan Şili'nin Colchagua eyaleti Palmilla şehrinde doğar. Filistin asıllı Hernan Littin ve Rum asıllı Cristina Cucumides'in çocuğu olarak dünyaya gelen Littin bir Osmanlı göçmeni torunudur. Littin bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: *"Bayt Sahur'da doğan baba tarafından büyükbabam ve Yunan olan anne tarafından büyükbabam, yüzyılın başından beri istasyonun etrafına yerleşen bir göçmen dalgasının ilkleri arasında geldi"* (García Márquez, 1986, ss.79-80). Yazarın hayatı ve bizzat kendisi Latin Amerika ülkelerine göç etmiş Osmanlı vatandaşlarının bu ülkelerde nasıl var olduklarını ve çoğu zaman elde ettikleri başarılarla toplumda önemli konumlara geldiklerini kanıtlar niteliktedir. Şili'nin en başarılı yönetmenlerinden biri olan yazar, her zaman yaptığı işlerde Şili ve Latin Amerika halkının maceralarını ve acılarını anlatmaya çalışmıştır. 1969 yılında çektiği ilk uzun metrajlı filmi *El Chacal de Nahuelto*, Şili'de büyük bir gişe başarısı elde eder ve bir Latin Amerika klasiği olarak kabul edilir. Kırsal adaletsizliği ve sosyal marjinalliği kınayan film, 1971'de Berlin Film Festivali'nde Altın Ayı'ya aday gösterilir. Başkan Salvador Allende tarafından Chilefilms devlet stüdyolarının yeni başkanı tayin edilir. Arap kökenli büyükannesinden bahsederken *"Matilde, her zaman bitmek bilmez ilgisi olan resimli dergileri Palmilla'ya ilk getiren kişi oldu. Karşıdaki bahçeyi sirklere, gezici tiyatrolara ve kuklacılara ödünç verirdi"* (García Márquez, 1986, s.80) diyen yazarın kökleri ve ailesinin, seçtiği meslek ve gelmiş olduğu konumda etken olduğu aşikardır. İlk zamanlarda yaşadıkları onca zorluğa ve mücadeleye rağmen Osmanlı göçmenleri ve torunlarının gittikleri Latin Amerika ülkelerine hissettikleri aidiyetlik hissi ve kazandırdıkları gibi hiç şüphesiz mücadeleciler ruhları da Littin'de de gözlemlenen durumlardır. 1973'te Augusto Pinochet diktatörlüğünün kurulması üzerine önce Meksika'ya ve daha sonra İspanya'ya sürgüne gitmek zorunda kalan Miguel Littin Şili'ye gizlice girerek *Acta General de Chile (Şili Genel Kanunu)* isimli, diktatörlüğün tarihçesini anlatan ve çok ses getiren belgesel filmini çeker. 1992-1994, 1996-2000 dönemlerinde memleketi Palmilla'nın belediye başkanı olarak görev yapar. Bilindiği üzere hali hazırda görevde olan Paraguay Cumhurbaşkanı Mario Abdo (2018-...), El Salvador Cumhurbaşkanı Nayib Bukele (2019-...), Dominik Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Luis Abinader (2020-...) de dahil olmak üzere çok sayıda Osmanlı göçmeni ve torunu Latin Amerika siyasi tarihinde yer almıştır. Özellikle Arap göçmenlerin siyasi alandaki başarısı birçok Latin Amerika ülkesinde ön plana çıkan bir durum olmuştur.

Arapların Latin Amerika'ya siyasi katılımının, özellikle kırsal alanlarda ve küçük şehirlerde ekonomik zaferleriyle başladığını belirtmek önemlidir. Mesela Arjantin örneğinde, 1919 ve 1930 arasında hepsi kırsal bölgelerdeki dört meclis üyesi, üç belediye başkanı ve üç il

milletvekilinden oluşan on Arap siyasetçi vardı. (Bahajin, 2008, s.762)

Hayatına siyaset ve sanat ve konusunda başarılar sığdıran ünlü yönetmenin ilk romanını da büyüdüğü bu şehirde geçen büyük babasının hayatı ile ilgili yazması, yeni ülkesi kadar köklerine de bağlı olduğunu gözler önüne sermektedir. Hiç şüphesiz yazarın büyükbabasına duyduğu sevgi ve saygının da bunda önemli bir etkisi olacaktır ki bir röportajında ona hayranlığı ve sanatçı kimliğinin arkasındaki etken olarak onu da görmesini şöyle ifade etmiştir: *"...büyükbabam Cristos Cucumides 1914'te Yunanistan'dan geldi ve bize sanat, kültür ve sosyal katılım sevgisini aşulamaktan bir gün bile geri kalmadı"* (Naranjo S.,1997).

El Viajero de las Cuatro Estaciones (Dört Mevsimin Yolcusu) Romanında "Los Turcos"

Littin bu eserinde dedesi Kristos Kukumides'in hayatından kesitleri sunmakta, kendisi de Miguel karakteriyle romanda yer almaktadır. Yazar iki farklı kesimden olan (Rumlar ve Araplar) Osmanlı göçmenlerinin göç süreci ve Latin Amerika'daki hayatlarını ailesi ve çevreleri üzerinden anlatırken ilginç detaylarla tarihsel gerçekliklere de ışık tutmaktadır. Büyüklü gerçekçiliğin başarılı bir örneği kabul edilen romanda yazarın tarihi ve gerçek olayları fantastik öğelerle ustaca harmanlayarak zengin bir anlatım sunması Osmanlı göçmenleriyle ilgili derin gözlemler ile karşılaşmamıza sebep olmaktadır.

Roman Kristos Kukumides'in gençliğinden ölüm döşegindeki son günlerine kadar olan süreçte hayatının farklı dönemlerini, romandaki metaforik tanımlamasıyla "mevsimlerini" anlatmaktadır. Rum asıllı bir Osmanlı göçmeni olan Kristos'un deneyimleri öncelikle Osmanlıların Latin Amerika'ya göç etmelerinin en temel sebeplerinden bazılarına dair bize fikir sunmaktadır. Kristos'un ilk "mevsiminde", Osmanlı İmparatorluğunda henüz on beş yaşında bile değilken annesi tarafından bir manastıra bırakılmış ve ülkeden gitmeye karar veren bir genç ile karşılaşmaktayız. Osmanlı topraklarında yaşayan Rumların sıklıkla oğullarını savaşa göndermemek için manastıra vermeleri bilinen tarihi bir gerçekliktir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra 1909 yılında kabul edilen bir kanunla bedel-i askerî vergisinin ve bundan önce uygulanan tüm ayrıcalıkların kaldırılmasına karar verilmiştir. Gayrimüslimler de artık askere gitmek zorundadırlar. Ordulara katılmaya gönüllü olan bir kısım olmasına rağmen, büyük bir kısmı bu görevden kaçmak istemiştir. Ufuk Gülsoy yaptığı çalışmada bu durumu şöyle özetlemiştir:

Çok sayıda Hristiyan, asker olmamak için başta Amerika ve Mısır olmak üzere ülke dışına ya da vilayetleri haricine kaçtı. Bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti, askerlik kararını uygulamaktan vazgeçmedi. 1910'dan başlayarak 1918'e kadar gayrimüslim tebaasından muvazzaf veya redif sıfatıyla asker almaya devam etti. (2000, s.183)

Littin de bir röportajında dedesinin savaşa gitmemek için Amerika'ya göç ettiği konusuna değinmiş ve “Şili'ye değil, Amerika'ya gitti” (Ehramann, 1985, s.14) ifadesini eklemiştir. Littin'in röportajında vurguladığı Amerika ayrıntısı, romanda da karşımıza çıkan diğer bir ilgi çekici gerçekliktir. Osmanlı topraklarından Amerika hayaliyle yola çıkan birçok göçmen Amerika'yı bir kıta değil bir ülke zanner ve aslında gideceği ülkeye karar vermiş olarak değil de bir sürü tesadüfler silsilesi sonucu oraya varır. Kristos Kukimides de onlardan biridir. Öyle ki Kristos gemide tanıştığı bir grup Arap kızı eşlerine teslim etmek için Şili'ye vardığında hala Amerika'da olduğunu bilmez ve daha sonra Amerika'ya döneceğini söyler.

Kristos'un Amerika hayalinin Şili'nin Palmilla kasabasında hayat bulmasının sebebi de gemide tanıştığı, akrabaları ve aileleri tarafından gönderilen ve görücü usulü evlendikleri eşlerinin yanına giden otuz dokuz Arap kızdır. Kristos onların onurunu kurtarır, yolculuk boyunca onlara göz kulak olur ve henüz tanımadıkları eşleriyle buluşana kadar onları yalnız bırakmaz. Latin Amerika ülkelerine ilk giden Osmanlı göçmenlerinin genelde Kristos gibi bekar erkekler olduğunu ve özellikle Araplar arasında kendi memleketlerinden eş seçmenin yaygın bir tutum olduğunu bilmekteyiz. Unutmamalıyız ki: “Şili'ye ilk yerleştiklerinde Arap göçmenlerin sadece %9,4'ü evliydi” (Tenerio & González, 1990, s.79). “1910 ile 1919 arasında evliliklerin sadece %11,6'sı karma, yani eşlerden birinin Arap kökenli olduğu evliliklerdi” (Agar ve Saffie, 2005, s.14).

Bir yurttaşla evlenmek, dil ve kültür farklılığı ya da Osmanlı evlilik geleneklerinden kaynaklanıyor gibi görünse de başlangıçta onlara karşı bir tür reddedilme durumu olduğunu da düşündürmektedir. Farklı fiziksel görünümü, giyim tarzı ve dil bilgisizliği, Arap dilinin seslerinin alışılmadık dışında olması veya marjinal yaşamı nedeniyle “el turco”nun Latin Amerika toplumu tarafından kabul edilmesi kolay olmamıştır. Dolayısıyla, “Türkleri reddetmenin ana nedeni egzotizmdi. İnsanların büyük çoğunluğunun haritada nerede olduklarını bile bilmediği uzak bir çevreden gelen bu insanlar barbar olarak tanımlandı” (Agar & Rebolledo, 1997, s.440).

Kristos ve Arap kızların yolculuk hikayeleri de tarihte göçmenlerin sıklıkla yaşadığı zorlukları yansıtmaktadır. Mürettebat tarafından taciz ya da şiddet görenler, hakarete uğrayanlar, aç kalanlar ya da salgın hastalıklardan hayatını kaybedenler, dağları, zorlu yolları yürüyerek aşanlar Amerika'ya uzanan zorlu maceranın bir parçasıdır. Romanda Türk askerleri, Türk uyruklu veya himayesi altındaki tüm bekar erkekleri Türk ordusuna katılmak için toplamak üzere gemiye geldiğinde, Arap kızlar Kristos'un kocaları olduğunu söylerler ve Kristos bu sayede yolculuğa devam edebilir. Bu bize başka bir gerçeği gösterir: Bazıları Latin Amerika'ya gidebilmek için yasadışı yollara başvurmuştur. Bu gerçeğe Osmanlı göçmenleri torunlarıyla yapılan birçok röportajda da

karşılaşmaktayız: “Said Assin, “Babam geminin Cherbourg'dan geçtiğini, Lizbon'u dolaştıklarını, neden oraya gittiğini bilmediğini söylerdi... Yolculuğu kötü geçirmiş...Sanırım kaçak yolcu olarak gelmişti.” diyor (Macchi, 2020, s.56).

Kristos ve diğer Osmanlı göçmenlerinin noter kayıtları da Latin Amerika'daki Türk olgusunu tam olarak yansıtan hakikatlerle ilgilidir. Noter, soyadlarını “Salej”den “González”e, Suriye, Filistin veya Yunan olan milliyetlerini Türk'e, mesleklerini “avcı”dan “tüccar”a çevirir. Karşı çıktıkları zaman, “Hükümet size yardım etmeye çalışıyor. Önemli konularla karışıklık çıkarmayın” (Littin, 2000, s.121) cevabını verir. Özellikle meslekleriyle ilgili bu baskıcı tavır, Osmanlı göçmenlerinin Latin Amerika ülkelerinin beklentilerini tam olarak karşılamadığını göstermektedir. “Çünkü Latin Amerika elitleri, endüstrileşmenin yolunun Avrupa'dan gelen mülteciler ile gerçekleşeceğine inanmakta idiler. Osmanlı'dan gelen göçmenlerin ise endüstrileşme alanında herhangi bir tecrübesi olmadığı gibi bu alana ilgileri de yoktu” (Tuncer & Zengin, 2020, s.310). Belki de bu nedenle karşılaştıkları bu göçmen grubun tüccarlık yapması en hoş giden ve tatmin edici durumdur. Zaten her ne kadar başka meslek icra edenler olsa da çoğunluğunun ticaretle uğraştığı bilinmektedir. Elbette diğer sektörlerde çok fazla tecrübelerinin olmamasının yanında zengin olmak ümidiyle gittikleri ülkelerde hızlı para kazanma istekleri de ticaret yapmalarında önemli etkenler arasındadır. Aynı zamanda gittikleri ülkelerin de onlara farklı iş sahaları konusunda kolaylıklar sağlamamaları da bu tercihe etkindir. Aynı durum Şili'de de gözlemlenmektedir.

Arap göçü kendiliğinden gerçekleşti. Bu olgunun artmaya başladığı yıllarda, Şili'de göçü teşvik eden politikalar azalmaya başlamıştı. 1907'den itibaren, Arap göçü zirveye ulaşırken, göçlere resmi ilgi azaldı. Bu yüzden devlet korumasına sahip değillerdi...Başka bir deyişle, Şili hükümeti onlara herhangi bir garanti vermedi veya vaatte bulunmadı. Araplar kendi yollarını çizmek zorunda kaldılar. (Agar, 2009, s.49)

Bu gibi sebeplerden Osmanlı göçmenleri genellikle bağımsız nitelikteki ekonomik faaliyetlerde bulunmayı yani ticaretle uğraşmayı tercih etmişlerdir. Bu durum roman boyunca da birçok gündelik örneğe yansımaya ve birbirine benzer işler yapan çok sayıda işyerini bize tanıttacaktır. Aynı kumaş çeşitleri, eşyalar ve mallara sahip küçük dükkanlar, renkli tabelalarında “El Jardín del Edén” (Cennet Bahçesi), Articulos de Paquetería de don Rogelio Abdul González (Rogelio Abdul Gonzalez Bey'in Tuhafiye Malları), “Hogar Importadora de la Media Luna” (Hilal İthalat Evi) (Littin, 2000, s.87) “Deve Yolu, Pazar ve Ülke Meyveleri. Bailio Hasbür ve Meşru Oğulları. Uygun Fiyatlar” (Littin, a.e., s.90) yazan tuhafiyer mağazaları ya da çarşılar olarak karşımıza çıkacaktır.

Osmanlı göçmenlerinin açtıkları dükkânları genelde aynı muhitlerde açmaları ve bu sebeple o sokaklara halk arasında “Türk Sokağı” denmesi de birçok Latin Amerika ülkesinde sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Isabela Restrepo Mejía bu durumu Kolombiya üzerinden şu şekilde örneklendirmiştir: “20. yüzyılın ortalarında, Bogotá’da ikamet eden Lübnanlılar, o zamanların en önemli yeri olan şehir merkezinde faaliyetlerini sürdürüyorlardı. «8. caddeden. 14. caddeye kadar olan bölgeyi, çoğunluğu tekstil ithalatçısı olan Lübnanlı toptancılar işgal etmekteydi» (2003, s.202). Romanda da Palmilla’da, “Arap işletmelerle dolu iki ya da üç bitişik caddeden” (Littin, 2000, s.166) bahsedilmektedir. Göçmen ve azınlık toplulukların birbirleri ile yakınlaşması ve yardımlaşma halinde olması sıklıkla karşılaşılan ve bilinen tutumlardır. Ancak romanda da çokça örneği olduğu üzere birbirinin izini süren akrabalar ya da kurulan aile işletmelerinin de bu gruplaşmada etkisi olduğu muhakkaktır. Mónica Almeida’ya göre “Aile işletmesi, Arap ticaret sisteminin temel direklerinden biriydi. Bir Arap işletmesinin adının sonunda “& oğulları” veya “& kardeşleri” görmek olağandı” (1996, s.98). Osmanlı göçmenleri arasında en yaygın meslek olan seyyar satıcılık örneğiyle de çokça karşılaşmaktayız. “Kollarının altında bir sepetle kapı kapı dolaşıp yolları aşan, tavuk ve hindilerle taraklar gibi malları takas eden Arap tüccarlar” (Littin, 2000, s.98) Palmilla’ya yeni gelen demiryolu hattındaki yolcuların çoğunluğu olarak ön plana çıkmaktadırlar. Bilindiği üzere ilk Osmanlı göçmenlerinin çoğu ellerinde bir valiz veya sepetle yürüyerek, ya da eşek üstünde dolaşarak, öğrendikleri birkaç cümle ile satış yapmaya çalışmışlardır. Yaptıkları küçük işler nedeniyle zor koşullarda marjinal bir yaşam sürmeleri, “kenarları pashlı pirinç bantlarla çevrilmiş kahverengi ahşap tezgahların arkasında aynı zamanda iş, ev, yemek odası ve banyo olan fakir yerlerde” (Littin, 2000, s.87) yaşamaları bir başka deyişle evlerinin önünde tezgâh kurmaları Osmanlılarla ilgili dikkat çeken yansımalarıdır. Bir çok tarihi araştırmanın ortak bulgusu olduğu üzere ilk Osmanlı göçmenlerin çoğunluğunun maddi imkanlarının iyi olmamasının yanı sıra, büyük bir kısmının varını yoğunu seyahat masraflarına harcamaları da göç etmelerinin ilk yıllarında yoksulluk çekmelerine neden olmuştur. Büyük, lüks ve konforlu evlere para vermemiş, mütevazı bir şekilde yaşamışlardır. “Seyyar satıcı olarak mallarını satmak için kırsal bölgelere seyahat ederken, bekar erkekler genellikle bir oda ya da sadece bir yatak kiralamaşlardır” (Guzmán, 2000, s.30). Yaşadıkları bu zor şartların altında gittikleri ülkelerde ilk etapta nasıl karşılandıklarının da etkisi vardır. Şili örneğine baktığımızda, daha önce belirttiğimiz gibi herhangi bir devlet desteği görmemişlerdir. Bu durumun gördükleri ayrımcılık ile ilgili olduğu birçok araştırmacı tarafından da değinilen bir konudur. “Arapların Şili’ye sokulma süreci, genel anlamda, maruz kaldıkları güvensizlik, suiistimal ve ayrımcılık nedeniyle yavaştı. Açık kapı politikası olduğunu kabul etmek gerekirse de onlara ikamet etmeleri için arazi veya belirli yerler

verilmedi” (Samamé, 2003, s.53). Latin Amerika’ya ilk göç eden Osmanlıların arkasından kardeş ve akrabalarının da geldiğini ve benzer işler yaptıklarını da unutmamalıyız. Almeida yaptığı araştırma sonucu Ekvador için bu durumdan şöyle bahsetmiştir: “1921’in ilk yarısında Göçmenlik Arşivine kaydolun 20 Suriye-Lübnan göçmeninden hepsi ülkeye akraba ya da arkadaşlarının işlerinde çalışmak ya da kendi başlarına ticaret yapmak için geldiklerini ya da yerleştiklerini bildirmişlerdir” (1998, s.77). Bazen de aynı işte çalışmak için gelen yakınlar aynı zamanda aynı evi de paylaşmışlar, bu durum da çok sayıda kişinin bir arada yaşadığı Osmanlı ailelerini topluma göre daha aykırı bir konuma sokmuş ve zaman zaman aşağılanmalarına sebep olmuştur. Antonia Rebolledo Hernández bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: “Şilililere göre San Pablo Caddesi’ndeki Türklerin insanlık hakkında hiçbir fikirleri yoktu ve ‘kirli odalarında hayvanlar gibi yaşıyorlardı’. Pis, cahil ve cimriydiler” (1994, s.260). Çoğunluğunun ekonomik sıkıntılarla bu ülkelere gittiği ve neticesinde para biriktirip işlerini büyütme ya da geri dönmek arzusu ilk başlardaki yaşamlarının haklı sebepleri gibi görünmektedir. Büyük bir kısmı da geride bıraktıkları ailelerine destek olabilmek ya da onları yanlarına alabilmek için kısıtlı bir yaşam sürmüştür. Ancak bu sebepler toplum tarafından ikinci sınıf vatandaş olarak görülmelerini engel olamamıştır. “Ekonomik açıdan metodik sistemlerinin kâr etme güdüsünden çok, tanımadıkları bir ülkede mali birikimlerini sürdürmek olduğunu anlamadan onlara sefil gözyle bakıyorlardı” (Vilora de la Hoz, 2003, s.23). Seyyar satıcılık yapmaları “gürültücü, tembel, pis, cimri” gibi birçok tanımlamaya maruz kalmalarına sebep olmuş ve bu algı Osmanlı göçmenlerine karşı genel bir bakış açısı oluşturmuştur. Dükkân kirası ya da diğer bazı masrafları gerektirmeyen bu ticaret çeşidi birçok dükkân sahibini de rahatsız etmiştir. “Türkler, başkalarının sıkı çalışmasından kazanç sağlıyor olarak görülüyordu. Bu göçmenlerin tutumluluğu onların cimri olarak yaftalanmasına neden oldu. Bu, Türklerin güvenilmez olduğu imajına katkıda bulundu” (Moore & Mathewson, 2013, s.296). Bu gibi sebeplerle ilk başta bazı Latin Amerika ülkelerinde Osmanlı göçmenlerine yönelik toplum tarafından ayrımcılık yapıldığı bilinmektedir. Bunun diğer bir sebebi de Osmanlı göçmenlerinin yaptıkları bu işle gittikleri ülkelerde fark yaratmalarıdır. “Ürünlerin alınıp satılmasını büyük ölçüde destekleyen bir sistem olan taksitli satışı Meksika’ya tanıtan Lübnanlılardır. Böylece yoksul insanlar her hafta biraz ödeme yaparak bir şeyler satın alabiliyordu” (Bahajin, 2008, s.750). Meksika örneğinde görüldüğü gibi birçok Latin Amerika ülkesinde seyyar satıcıların farklı ödeme sistemi ve kolaylıklar geliştirmeleri, genelde daha ucuza ürün sunmaları, ve istedikleri her türlü ürünü bulup müşterinin ayağına getirme çabaları başarılı olmalarını sağlamış ve oluşturdukları rekabet ortamı kimi zaman yerel esnafı rahatsız etmiştir. Şili’de de benzer bir tutum gözlenmektedir. O dönemin Şili basınında, 1911’de

Mercurio de Santiago gazetesinde yayınlanan makalede gördüğümüz gibi, onlara karşı düşmanlığı açıkça ifade eden birçok makale vardır:

İster Muhammedi olsunlar ister Budist, çok uzaklardan pis kokuları burnumuza gelmekte. Konstantinopolis'in köpeklerinden daha pisler. Aynı o köpeklerin kendi ülkelerinde yaptıkları gibi, ülkeye özgürce girip çıkmaktalar, zira hiç kimse onlara kim olduklarını, nerden gelip nereye gittiklerini sormuyor. Dahası doğunun pis, iğrenç, mistik hastalıklarından ülkemize getirip getirmediğini kimse sorgulamıyor. (Hernández, 1994, s.259)

Bu sorun romanda Şililer tarafından sıklıkla tekrarlanan "*Gürültücü Türkler...Yurtsuz Türkler...*" (Littin, 2000, s.89) gibi cümlelerle de altı çizilen bir konudur. İkinci Dünya Savaşı'nı tartıştıklarında konu Osmanlı göçmenlerine kadar dayanır ve onlara karşı "*Komünist olan Türklerdir! ... Yaşasın özgür Şili! ... Türklere ölüm!*" (Littin, 2000, s.195) ifadelerini kullanmalarına, hatta daha sonra bazılarının evlerine saldırmalarına kadar varır. Türklerin ülkeye sadece rezalet ve utanç getirdiğini düşünürler. Hayatlarını yeniden kurmak için bu ülkeyi seçmiş, Şili toplumunda var olmaya, ya da toplumdan biri olmaya çalışan bu göçmenler açısından bu duruma baktığımızda sadece "Türkler" olarak anılmak bile bir ayrımcılık göstergesi olsa da romanda da vurgulandığı üzere bu ifade çoğu zaman aşağı bir sınıf olmayı ve hor görülmeyle çağrıştırmaktadır. 2001 yılında Şili'de yaşayan Arap göçmenler arasında yapılan bir anket olan EPOA'ya göre:

İşverenlerin %81'ine okulda "Türk" denmiş, bunların %55'i bundan rahatsız olmuş, %39'u kayıtsız kalmış ve %6'sı bunu hoş karşılamıştır. Akademisyenler söz konusu olduğunda, %62'si bu lakapla çağırılmış, %43'ü bundan hoşnut olmamış ve %57'si de kayıtsız kalmıştır. Öğrencilere bakıldığında ise sadece %36'sı bu lakaba sahiptir ve bu yaklaşık olarak %29'unu rahatsız etmiştir. (Agar & Saffie, 2005, s.10)

Aynı örneği Kristos Kukumides'in torunu olarak yazarın romanda kendisine hayat verdiği Miguel Ernesto ve arkadaşlarının okulda aşağılanma, iftira ve kötü muameleyle karşı karşıya kaldıkları anılarda da görmekteyiz. Miguel Ernesto "*o zamandan beri köşelerde saklanmayı öğrenir*" (Littin, 2000, s.247). Okulda yapmadığı bir şey için cezalandırıldığında ise hayata bakışı değişir ve "*o günden sonra adalete, otorite ve hiyerarşinin değerine sonsuza kadar güvenini yitirir*" (Littin, 2000, s.248). Gelecekte Littin de aynı şekilde, Pinochet diktatörlüğünün acımasız baskısını dünyaya gösterecek bir belgesel yapmak için sürgünden gizlice anavatanına dönecektir.

Roman, aynı bir Osmanlı göçmeni torunu olan ve ülkesinde büyük bir üne kavuşan yazar gibi Osmanlı göçmenleriyle ilgili çok önemli bir gerçekliği de yansıtıyor: Aralarında çok sayıda tüccar, iş adamı ve yenilikçi girişimciyle Latin Amerika ülkelerinde var olmaları ve

başarılarıyla ön plana çıkmaları. "*Türklerin Kolombiya'da nasıl geliştiğini görmek inanılmaz. Biblolarla dolu bavullarıyla ülkeye geliyorlar ve kısa sürede bir servet kazanıyorlar*" (Rhenals, 2018, s.51). 1911'de Kolombiya'da *La Chicharra de Cartegana* gazetesindeki bir makalede yazıldığı gibi kısa sürede maddi olanaklarını geliştirmeleri ve gittikleri ülkelerde önemli konumlara gelmeleri "los turcos"u Latin Amerika'nın önemli bir topluluğu haline getirmiştir. "*Şili'de Osmanlılar, kurdukları şirketlerle özellikle giyim ve tekstil sektöründe öncü hale gelmiş ve ülke ekonomisine önemli katkılarda bulunmuşlardır*" (Bahajin, 2008, s.762). Diğerlerinden farklı olarak, tam olarak yüz santimetrelilik bir ahşap metrenin ilk kez kullanıldığı bir tuhafiyeye dükkânı ya da kasabada radyo alıp her gün dinleyen ilk ve tek kişi olan büyükbaba Kristos da Palmilla'da karşılaştığımız örneklerden bazılarıdır. Prof. Dr. Mehmet Necati Kutlu bu süreci şu şekilde yorumlamıştır:

Anılan dönemlerde göç eden vatandaşlarımızın bulunduğu ülkelere uyum çabaları, burada kök salarak, servet yaparak toplumsal konumlarını yükseltme, var olma çabaları da taktire şayandır. Göç ettikleri Latin Amerika ülkelerinde genellikle küçük çaplı ticari faaliyetlerle, çoğu zaman seyyar satıcılık ya da gündelikçilikle ayakta durmaya çalışan bu insanlar kısa zamanda dürüstlükleri, çalışkanlıkları ve tutumlu tavırlarıyla sermayedar olma yönünde önemli adımlar atmışlardır. (2013, s.35)

Osmanlı göçmenleriyle ilgili birçok Latin Amerika romanında ön plana çıkan diğer bir karakteristik özellik olan çapkınlıkları da romanda vurgulanmaktadır. Kristos da dahil olmak üzere diğer göçmenlerin gittiği genelevin isminin de Cairo (Kahire) olması, bir göçmen işletmesi olduğunu göstermekte ve bu durumun sembolik bir yansıması olarak belirmektedir. Osmanlılar gerçekten toplumda ön plana çıkacak kadar çapkınlar mıdır ya da Latin Amerika hayat düzenine ayak mı uydurmaktadırlar bilinmez ancak *El Viajero de las Cuatro Estaciones (Dört Mevsimin Yolcusu)* romanında bu konu üzerinden özellikle altı çizilen durum başkahramanın yaşadığı duygusal ve ruhsal değişimlerdir. Başka kadınlarla birlikte olup karısını ve ailesini uzun süre yalnız bırakır. Latin Amerika'ya uzanan yolculuğunda otuz dokuz Arap kızın kahramanı olmuş duygusal ve hassas genç, çapkın, içki içen ve umursamaz bir adama dönüşür. Ağabeyinin yıllar sonra göndereceği mektupta ifade edeceği gibi "*yoldan çıkar*" (Littin, 2000, s.168). Onun ve diğer pek çok kişinin hikayesiyle birlikte anavatana olan derin özlem de kendini göstermektedir. Sonuç olarak, dilini bile bilmeden gidilen hayallerin ülkesinde bir hayat kurmak, memlekete dönme arzusunu da engellemektedir. Dolayısıyla bir aileye sahip olmak ve diğerini geride bırakmak, evde anadilini sokakta İspanyolca konuşmak ve gerçek bir Şilili gibi hissetmek ama bir "turco" olarak görülmekten kaçmamak hayatlarını daha da karmaşık hale getirecek deneyimler olarak belirmektedir. Ama aynı zamanda, hiç kimse anlamasa da Yunanca konuşmaya

devam eden, torununun onu "her zaman meydan okuyan tavri" ile tanımladığı Kristos, bize Osmanlı göçmenlerinin tipik bir modelini göstermektedir.

"Nehirleri altından, dağları gümüşten ve toprağının meyveleri tatlı" (Littin, 2000, s.21) düşlerinin ülkesi, Ham Hum'u Nuñez'e, Salej'i González'e, Arapları veya Yunanlıları "turco"lara dönüştürür ve gezgin Kristos'a hem mutlu hem de mutsuz "mevsimler" yaşatır. Savaş bitince döneceğine yemin ederek annesine veda eden o genç adam bir daha asla geri dönmez. Bütün ülkeyi ticaret yaparak dolaşmak isteyen Kristos, Palmilla'dan asla ayrılmaz, Arap asıllı bir kadınla evlenir, yedi çocuğu olur ve zeytin ağaçları yetiştirir. Aynı şekilde annesine mektuplar yazacak ve onları bir yabancı ya da "başka bir dilde konuşan sahtekâr" (Littin, 2000, s.168) gibi hissettiği için asla göndermeyecektir. Sonunda da ölüm döşğinde kardeşinden "Asla geri gelme, burada sana yer yok" (Littin, 2000, s.167) yazan bir mektup alacaktır.

Sonuç

Miguel Littin'in romanı, bir Osmanlı torununun bakış açısından Türklerin (los turcos) Osmanlı topraklarından Şili'ye uzanan maceralarındaki tüm gerçekliği yansıtmaktadır. Littin'in dedesi Krsitos'un ölüm döşğinde bir film şeridi gibi aklından geçen hayatına, kaçtığı savaşların ardından karşılaştığı psikolojik savaflara, And Dağları'ndan yürüyerek vardığı yeni vatanda aşacağı sorunlara ve yaşadığı mutluluklara yakından tanık olmamızı sağlamaktadır. Bu yüzden roman bize Osmanlıların Latin Amerika hayatına nasıl adapte oldukları ve güzel hayallerindeki ülkelerde ne kadar mutlu oldukları hakkında gerçek duygularıyla ilgili mükemmel bir fikir vermektedir. Sonuç olarak Osmanlı göçmenlerinin uyum sağlamalarını, hayal kırıklıklarını, mutluluklarını ve tabii ki kendilerini karşılayan topluma karşı yabancılaşmalarını gözlemlemekteyiz. Roman, birçok Latin Amerika yazarının romanlarında yer verdiği, çoğu zaman da olumlu yönleriyle ön plana çıkardığı "el turco" karakterinin derinindeki gerçekleri, varoluşunun arkasında yaşanan tüm zorluk ve çabayı aktarmaktadır. Hayallerinin ülkelerinde sefalet yaşayanlar kadar daha iyi şartlarda oralara ulaşip servetini arttıranlar ya da azmedip refaha kavuşanların yaşamlarından örnekleri de sunmaktadır. Hiç dil bilmeden arkadaş olabildiği, yardım gördüğü ya da iş yapabildiği Latin Amerika halkından kimi zaman zaman saldırıyı da tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir. Bugünün Latin Amerika'sında cumhurbaşkanı, şirket sahibi, milyarder ya da başarılı sanatçılar olabilmeyi başarmış Osmanlı göçmenlerinin, bu konulara gelene kadar çetin yollardan geçtiklerini, yılmadan mücadele ettiklerini görmemizi ve tüm bu zorluklara, kimi zaman ağır gelen vatan ve aile özlemlerine rağmen toplumun önemli bir parçası haline gelmiş olan "los turcos" olgusunun nasıl oluştuğunu anlamamızı sağlamaktadır.

Kaynakça

- Agar, L., Rebolledo, A. (1997). La inmigración árabe en Chile: Los caminos de la integración. *El mundo árabe y América* (283-309). Madrid: Ediciones UNESCO, Libertarias/ Prodhufi.
- Agar, L., Saffie, N. (2005). Chilenos de origen árabe: la fuerza de los raíces. *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos, Sección Árabe*, 54, 3-27.
- Agar, L.C. (2009). El aporte de los árabes al desarrollo y la cultura en Chile. *Contribuciones árabes a las identidades iberoamericanas* (45-65). Madrid: Casa Árabe.
- Almeida, M. (1998, Ağustos). Los Sirio-libaneses en el espacio social ecuatoriano: cohesión étnica y asimilación átnica. *Íconos Revista de Flacso-Ecuador*, 5, 62-83.
- Almeida, M. (1996, Temmuz). Phoenicians of the Pacific: Lebanese and other Middle Easterners in Ecuador. *The Americas*, 53 (1), 87-111.
- Bahajin, S. (2008, Eylül-Aralık). El modelo Latinoamericano en la integración de los inmigrantes Árabes. *Ra Ximhai Revista de Sociedad, Cultura y Desarrollo Sustentable*, 4 (3), 737-773.
- Ehrmann, H. (1985). Diálogo con Miguel Littin en Cannes. *Enfoque*, 4, 10-15.
- García Márquez, G. (1986). *La aventura de Miguel Littin clandestino en Chile*. Meksika: Editorial Diana.
- Guzmán, M. R. (2000) *A century of Palestinian immigration into central America, a study of their economic and cultural contributions*. Costa Rica: Editorial De La Universidad de Costa Rica.
- Gülsoy, U. (2000) *Osmanlı gayr-i müslimlerinin askerlik serüveni*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Hernández, R. A. (1994). La 'Turcofobia' discriminación antiarabe en Chile, 1900-1950. *Historia*, 28 (1), 249-272.
- Kaygusuz, Ö. (2012). Osmanlı devleti ile Şili arasında diplomatik ilişkilerin başlangıcı. *Osmanlı imparatorluğu- Latin Amerika (Başlangıç dönemi)* (273-319). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları No:315.
- Kutlu, M.N. (2013). Başlangıcından XX. yüzyıla kadar Türk-Latin Amerika ilişkilerine genel bir bakış ve bazı dönüm noktaları. *Latin Amerika çalıştay (22-23 Kasım) bildiriler kitabı* (25-38). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları Nos:380, Latin Amerika Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: 005
- Littin, M. (2000). *El viajero de las cuatro estaciones*. Barcelona: Seix Barral.

- Macchi, G., (2020). Sirio-libaneses en el temprano poblamiento del noroeste del Chubut. Redes parentales y comerciales en un complejo proceso de asociacionismo y conflictividad, 1900-1950 (Yayınlanmamış Doktora Tezi). UNCPBA, Buenos Aires.
- Mejia, R. I. (2003, Kasım). Migración árabe en Colombia: un encuentro entre dos mundos. *Oasis*, 9, 181-214.
- Moore, A., Mathewson, K. (2013) Latin America's los Turcos: geographic aspects of levantine and maghreb diasporas. *Nóesis*, 22 (43-2), 290-310.
- Naranjo, R. S. (1997, Ağustos). Miguel Littin "No tengo nada que ver con el tráfico de influencias". *La Tercera*.
- Rhenals, D., A. M. (2018) Inmigrantes sirio-libaneses y sus prácticas económicas (ilegales) en Colombia, 1880-1930. *Anuario de Historia Regional y de las Fronteras*. 23 (1), 49-72.
- Samamé B., M. O. (2003-haziran). Transculturación, identidad y alteridad en novelas de la inmigración árabe hacia Chile. *Revista Signos: Estudios de Lengua y Literatura*, 36 (53).
- Temel, M. (2004). *XIX. Ve XX. Yüzyılda Osmanlı Latin Amerika ilişkileri*. İstanbul: Nehir Yayınları.
- Tenerio, O. M., González P. P. (1990). *La inmigración Árabe en Chile*. Santiago, Chile: Ediciones, Instituto Chileno- Árabe de Cultura.
- Tuncer, F. F., Zengin, M. (2020, Nisan). Unutulan göçmenler El Turcolar: Osmanlı dönemi Suriye bölgesinden Latin Amerika'ya yapılan göçler ve etkileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (70), 305-314.
- Viloria de la Hoz, J. (2003-Haziran) Lorica, una colonia árabe a orillas del Río Sinú. *Cuadernos De Historia Economica Y Empresarial*, 10.